

**Праці членів Церковно-Археографічної Комісії
Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі**

Проф. д-р Борис Крупницький

**Теорія III Риму і шляхи
російської історіографії**

М Ю Н Х Е Н 1952

Теорія Третього Риму

**Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії
Апостольського Візитатора для Українців
у Західній Європі**

**під редакцією
проф. д-ра І. Мірчука**

Проф. д-р Борис Крупницький

**Теорія III Риму і шляхи
російської історіографії**

М Ю Н Х Е Н 1952

**ЦЕРКОВНО—АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ АПОСТОЛЬСЬКОГО ВІЗИТАТОРА
для українців у західній Європі**

Друковано в друкарні Апостольської Візитатури, Мюнхен.

ТЕОРІЯ ТРЕТЬОГО РИМУ І ШЛЯХИ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Не можна відмовити російській історіографії в певній послідовності. Безперечно вона виробила свою особливу лінію історичного розвитку Росії і трималася її (та й тримається) з впертістю, яку дехто — може — захоче назвати своєрідним традиціоналізмом.

Загально прийнято в російській історіографії брати за початковий період історії „Російської держави” Київську Русь. Ця концепція найбільш виразно висловлена у Карамзіна в його „Історії Государства Россійскаго”, і від нього її перебрала ціла російська і навіть стара українська історична наука.

В основі цієї карамзинської схеми лежить метода послідовного переходу від одного центру до другого. Після вступу, який присвячено передісторії Східної Європи, Карамзин першим центром „русской” держави бере Київ, потім переходить до Володимира Суздальського, звідти до Москви і врешті до Петербургу. В добу між Москвою і Петербургом історія Московського царства перетворюється в історію Російської імперії.

Вже проф. П. Мілюков в своїх відомих „Главныя теченія русской исторической мысли” (1898) помітив, що схема Карамзіна не була чимсь новим і незнаним: вона була повторенням тих поглядів, які висловлювалися вже московськими книжниками 16 ст. і російською історіографією 18 ст. (напр., Татищевом) і в основі яких лежала генеалогічна ідея московських царів з їх претенсіями на ідейну спадщину по Візантії та на ведучу роль Москви, як третього Риму.

По суті ці тенденції помітні були вже в 15 ст., коли Іван III взяв шлюб з небогою останнього візантійського імператора Костянтина XII Палеолога, Софією, і під впливом своєї дружини став заводити на Московщині візантійські порядки. Але з особливою силою вони висловили себе в 16 ст. Тут міродайним є правління Івана IV, який вже в 1547 р. прийняв титул царя (Caesar) як сталий і формальний титул голови московської держави.

Як сьогодні советський уряд ставить собі світові завдання — православні, слов'янські і власне євронаціональні (Москва), при чім ці національні завдання являються пануючими і направляючими, так само було і в 16 ст., особливо за Івана IV. Московські монархи звертали пильну увагу на те, щоб підвести під своє

панування відповідну ідеологічну базу. Тому й витворювався ряд легенд, завдяки яким мала назавжди бути закріплена государева влада „Божією милостью”.

Особливо характеристичною для ідеологічної творчості Москви була ідея третього Риму, що її розповсюдив свого часу (кінець 15. і початок 16. в.) чернець Філотей. В неї вкладено було думку про всесвітньо-історичне призначення Москви як третього Риму, про її важливу функцію як єдиного незалежного центру для всіх слов'янських і православних держав і взагалі для цілого християнства. Звертаючись до московського великого князя, Філотей так висловлювався про його завдання як блюстителя православ'я: „да вѣсть твоя держава, благочестивый царю, яко вся царства православныя христіанскія вѣры снидошася въ твое едино царство, единъ ты во всей поднебеснѣй христіаном царь... Не преступай, царю, заповѣди, еже положиша твои прадѣды великій Константинъ и блаженный Владимиръ и великій богоизбранный Ярославъ и прочіи блаженніи святіи, ихъ же корень и до тебе... Блюди и внемли, благочестивый царю, яко вся христіанскія царства снидоша въ твое едино, яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти: уже твое христіанское царство инемъ не останется, по великому Богослову”. Вінчання на царство Івана IV знову дало привід московським книжникам говорити про вселенську місію царя та гіперболічно возвеличувати його, порівнюючи його з Костянтином Великим та називаючи його „мудрымъ кормчимъ великаго корабля всего міра”, якому „Богомъ поручень животь всего православія”.

Але всі ці претенсії на спадкоємство візантійських імператорів вимагали посередніх чинників. Одного шлюбу Івана III з Софією Палеолог не вистарчало для встановлення твердої традиції. Бракувало найефектовніших аргументів, а вони саме й були пов'язані з Києвом.

Тому Київ й набірає такого великого значення в розбудові ідеології месіаністичної Москви. Він стає вихідним пунктом, оскільки мова йде про історичний процес в раменах Східної Європи. З московського боку робляться найбільші зусилля, щоб зв'язати якнайтісніше Київ з Москвою. Вже Іван III претендує на титул властителя всієї Русі, хоч найбільші і, можна сказати, корінні частини старої Русі зовсім не були в його володінні. Після нього московські правителі щораз відновляють свої претенсії на південь, на Київ. Вже чернець Філотей вказує виразно на государевих „прадѣдов”, ставлячи в одну лінію Костянтина візантійського і київських Володимира і Ярослава, „ихъ же корень и до тебе” (себто до московського князя). З нагоди вінчання на царство Івана IV костянтинопільський патріярх прислав йому грамоту на царство, доводячи в ній правність його царського (Caesar) спадкоємства від Анни, дружини Володимира Великого. Знову легенда про Мономахові регалії (їх нібито імператор Костянтин Мономах післав на Русь князеві Володимирові Моно-

махові, а останнього увінчав ними грецький митрополит) мала довести, що московські царі — спадкоємці візантійських імператорів. Ще далі йдучою являється витворена в Москві легенда, що провадить родовід московських князів од цезаря Августа, власне од його брата Пруса, „а отъ Пруса четырнадцатое колѣно — великій государь Рюрик”. Московська дипломатія за Івана IV навіть уживає цього аргументу в переговорах з польськими послами.

Як бачимо, в цій конструкції ідеї третього Риму Київ грав дуже видатну роль. Може саме тому, російські історики з такою впертістю трималися Києва як вихідного пункта, коли йде про схему російської історії. Може тим пояснюються їх безнастанні спроби наблизити Київ і Москву. Занадто багато потрібної для держави мітології було вкладено в Київ старих часів. Без Києва Москва втрачала значну силу того містичного флюїду, яким овіяний був царський престіл. Без Києва вона втрачала свої світові аспірації і ставала скромним князівством, якому щаслива доля (а не Боже призначення — тут також і ідея апостольства Андрія Первозваного в Україні!) та зручність великих князів дала можливість висунутися наперед, захопити в свої руки великі простори Східної Європи.

Звичайно, ми зовсім не думаємо тут доводити, що ідея третього Риму була ніби присутньою при народженні кожного значнішого твору російської історіографії. Старші представники російської історіографії безперечно стояли під її впливом. Важливіше те, що ця ідея ввійшла в плоть і кров російської історичної ідеології взагалі, ставши одною із підстав віри в велику будучність Росії, в її призначення і право надати свій штемпель світові, більше того, стати на його чолі і повести його за собою. Навіть не будучи висловленою, вона діяла в якийсь підсвідомий спосіб, вона забарвлювала російську історичну працю, навіть коли історики і не давали собі труда розібратися в тім комплексі ідей, які привели їх до віри в особливу і велику роль Росії в світі.

Ясно, що Київ не економічно і не географічно, але ідеологічно ввійшов в найбільші глибини московського світогляду. Саме тут і лежить значення ідеї третього Риму як одної з підстав для того. В комплексі ідей, пов'язаних з Києвом, мало значення — свідомо чи несвідомо — й те, що він був в очах москалів ідеологічним і генеалогічним посередником між другим і третім Римом.

Серед московських істориків знайшовся один, який рішив зв'язати Київ з Москвою, можна сказати, нерозривним мотузком. Це був професор Погодін, який виступив в 1856 р. з теорією, ніби в Київщині жили в 10—12 ст. великоруси, які після татарського погрому переселилися на північ, а на їх місце прийшли з-за Карпат предки сучасних українців. Пізніше А. Соболевський пішов ще далі ніж Погодін, твердячи, що в Києві майже до 16 ст. жили великоруси.

Ця теорія масового переселення великорусів так подобалася російським вченим, що вони ніяк не хотіли від неї зрікатися. Її варіанти знаходимо не тільки у С. Соловйова, але й у ближчих до нас істориків, як Ключевський і Платонов, хоч нестійкість її вже давно було доведено не тільки українськими, але й російськими вченими (Голубев, Владимирский-Буданов). Особливо переконливими були докази визначного київського історика В. Антоновича, який довів несправедливість тези, ніби автохтонне населення масово виємігрувало на північ, а на його місце прийшло нове з Галичини, бо в дійсності поважного обезлюднення Київщини після Батиевого погрому й не було.

Переломовою подією міг стати не тільки для української, але й для російської історіографії виступ Михайла Грушевського, який в 1904 р. у видаваних Петербурзькою Академією Наук „Статяхъ по славяновѣдѣнію” (вип. I) надрукував розвідку під заголовком „Звичайна схема 'русской исторіи' і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства”.

В цій розвідці було вказано на головні хиби досі панівної в Росії схеми — передовсім на надзвичайно нераціональне сполучення в ній історії південних українських племен — Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою з Володимиро-Московським князівством 13—14 ст., так неначе це князівство було продовженням Києва.

Київська держава, право, культура були утвором — аргументує Грушевський — одної народности, української, Володимиро-Московська ж другої, великоруської. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський 13 в., потім в Литовсько-Польський 14—16 віків. Володимиро-Московська держава не була спадкоємицею ані наступницею Київської; вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської держави можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галійських провінцій, а не преемством двох періодів в політичній і в культурній житті Франції.

Тим часом — і тут один із основних критичних аргументів М. Грушевського, направлених проти традиційної періодизації російської історії — наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу історія його залишається властиво без початку. Процес сформування великоруської народности залишається невиясненим ще й через те, що її історію починають досліджувати від середини 12 ст. Фікція „Київського періоду” не дає змоги відповідно представити історію великоруського народу.

Як бачимо, завдяки М. Грушевському вперше стало ясним, що традиційна „звичайна схема” потребує перевірки. Звичайно ніхто не заперечить, що київські князі, переходячи на північ, пересаджували на великоруські землі й форми суспільно-політичного устрою, права, культури, вироблених історичним життям

Києва. Але замість досліджувати процес рецепції і модифікації на великоруським ґрунті перенесених з Києва суспільно-політичних, культурних і правових норм, російські історики попросту включили їх в інвентар великоруського народу.

Саме на в'яснення цих місцевих вихідних пунктів й мали б звернутися зусилля російських істориків і істориків права. Але російська історіографія в загальному відповідного кроку не зробила. Аж надто фасціонуючим був для неї образ Києва, матері городів руських (російських), а в підсвідомості певно й образ Києва як посереднього пункта між другим і третім Римом¹).

Правда, критика „звичайної схеми”, висловлена М. Грушевським, не залишилася без впливу. Свого часу відомий російський історик О. Пресняков, учень Платонова, зробив логічний висновок з доказів Грушевського, особливо в капітальній праці (перед тим помітний вже цей вплив в його „Княже право в древней Руси” 1909) „Образование великорусскаго государства. Очерки по истории XIII—XV столѣтій”, що появилася в 1918 р. в Петербурзі. Виходячи з потреби розмежування між північчю і півднем, Пресняков дає тут образ історії „великоруської держави” — спочатку Ростовської землі 12 в., далі Володимиро-Суздальського князівства 14—15 віків, яке об'єднало всі великі окремі князівства. Вже у Преснякова цілковито відкидається теорія Погодіна і її модифікації у Ключевського та інших російських істориків. Він доводить, що князі Юрій Долгорукий та Андрій Боголюбський, яких уважають відкривачами і засновниками ростово-суздальської землі, застали там уже далеко не такий примітивний суспільно-економічний і культурний побут, як звичайно уявляли собі; цей край був колонізований слов'янськими елементами вже раніше, і ні про який масовий приплив переселенців в другій половині 12 в., а тим більше з України не може бути мови. Великоруський народ уже перед тим уклав своє життя і в кінці 12 ст. лише з збільшеною енергією приступив до власного державного будівництва²).

В 1929 р. вийшла в Ленінграді праця одного з найвидатніших дослідників литовсько-руської й московської історії, проф. М. Любавського, під заголовком „Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра”, в якій досліджується самий колонізаційний процес, що привів до заселення теперішнього великоруського центра і до витворення самої великоруської народности. На основі історично-географічного матеріалу автор дав тут докладний малюнок по-

¹) Ми тут звертаємо увагу на цю сторінку російської ідеології, але мусимо не забувати, що вплив ішов і з азійського боку. Татарщина в ідейному житті Москви грала чималу роль. Азійські номадсько-степові впливи і візантійські в Москві прийшли до своєрідної синтези.

²) Звичайно, не дивлячись на всю цю аргументацію Преснякова, залишається отвертим питання, оскільки ця слов'янська колонізація була сильною саме тут на півночі. Чи не був це тільки слов'янський струмок серед все ще безбережного фінського моря?

ступового розселення слов'янських колоністів, які йшли головно із земель новгородців, кривичів, і в'ятичів, в басейн верхньої Волги і Оки, а потім і історії зросту московського князівства і об'єднання території до початку 16 ст. Також і проф. Пічета з білоруського боку оголосив був в статті „Очередные вопросы белоруской историографии” (1922) своє визнання схеми Грушевського, взявши її в основу для зображення окремої історії кожної східно-слов'янської національності.

Здавалося, що Пресняков і Любавський зробили під впливом Грушевського перший крок в напрямі нового розгляду „звичайної схеми”. У них помітна була принаймні тенденція признати, що історичний процес великоруського народу йшов своїм самостійним шляхом, який не продовжував історичного процесу Київської держави, але розвивався паралельно. Здавалося, що за ними — хоч почасти — піде і новітня російська історіографія. Але саме за советських часів виявилася цілковита небезпечність таких конструкцій. Київський період сьогодні анектований для Москви, і ми бачимо, що навіть Пресняков в своїм університетським курсі історії Росії, виданім в 20-х роках, мусів завернути назад, на стежки київо-володимиро-московсько-петербурзької „звичайної схеми”.

Таким чином на Сході стара схема залишилася актуальною й далі. Російська великодержавна теза знову перемогла. Советська Росія після деякого періоду вагання (Покровський) заявила претенсію на всі центри, не виключаючи і Київського. А паралельно з тим Україну і її історію (так само як і Білорусь й інші немосковські краї) зіпхали на льокальні, провінційні рейки, не дивлячись на советську конституцію з її федеративним принципом і юридичним признанням окремих союзних республік.

Рівночасно залишилася і недоцільність цієї схеми з її помішанням понять історії Росії (трьох руських народностей), історії російської держави й історії великоруського народу. В суті російські історики вживали методи досліду історичного процесу Росії, виходячи з певних центральних пунктів. Паралельно Римам — першому, другому і третьому, як центрам, які ніби добровільно передавали один одному свої ідеології, свою владу і своє значення, складався ряд центрів східно-європейських, які заступали один одного: Київ — Володимир — Москва — Петербург — Москва. Ця метода послідовного наступництва центрів вела неминуче до нівелювання всіх національних різниць на користь російської держави і російського (великоросійського) народу, в який втягалися і українська і білоруська національності в ім'я вигаданої теоретичної общеруськості. Тому і в російських істориків історія України виступала в огляді російського (східно-європейського) державно-національного процесу тільки епізодично, а Білорусь взагалі випадала з схеми „русской истории”.

Оця схема центрів була і залишилася в суті ідеєю одного центра, або того центрального пункта, до якого в дійсності був

припасований цілий історичний розвиток, так само як два перші Рими мали для Москви остільки значення, оскільки вони обґрунтовували існування третього Риму: перші два впали, а третій мав навіки залишатися. Таким центральним пунктом була очевидно Москва, і тому зрозуміло, що основною рацією її існування було для російських істориків „собираніє земель” спочатку російських (руських — тому і Київ!), а потім і неруських навколо Москви і з рішучим підчиненням їй.

Таким чином вироблялася і укріплювалася централізаційна ідеологія, яку все заступала російська історіографія вслід за старими книжниками. Російські історики самі тримали себе в певних традиційних шорах, будучи заімпотизовані сталим образом Москви — третього Риму, покищо принаймні в межах Східної Європи. Через пильне вглядання в одну і ту ж застарілу схему у них мимоволі звужувалося поле дослідів. З нього випадала територіяльна Росія (ев. Східня Европа). Росія, ставши великою державою, що охоплювала $\frac{1}{6}$ частину світу, не знала достаточності ні своїх провінцій, ні своїх окраїн, коли брати справу історично та історично-географічно. Хто візьме в руки загальні курси російської історії Ключевського або й Платонова, той це легко помітить. Брак широкости і всесторонньости погляду ставав аж надто помітним у істориків, що призвичаїлися відтворювати історію Росії навколо одного географічного пункту або з устремлінням до нього. Тут була безперечна штучність. Постає враження, ніби історики навмисне закривали очі на ті територіяльні, локальні елементи, які в історії Росії, а тим більше Східної Європи, грали важливу, іноді рішальну роль. Тому й російська історіографія в основному залишилася централістичною, і не було в неї кому заступати ідеї територіяльного, а тим самим обласного, чужонаціонального, немосковського, автономного, або федеративного характеру.

Цікаво, що при розгляді історичного процесу саме українці вже з довшого часу заступали на Сході ці територіяльні ідеї — в першу чергу Костомаров, Антонович, Драгоманов. Взагалі в Україні територіяльно-історична школа, коли б можна було її так назвати, позначила себе ґрунтовними дослідженнями історії українських і почасти білоруських земель — особливо княжої і удільної доби. З цієї провадженої В. Антоновичем школи вийшов ряд територіяльних дослідників земель сіверської, чернігівської, волинської, подільської, київської, кривецької, дреговицької, смоленської, полоцької, переяславської, холмської, турово-пинської, болоховської, з такими відомими іменами, як М. Грушевський, О. Грушевський, Багалій, Голубинський, Довнар-Запольський, Данилевич, М. Дашкевич, Н. Молчанівський і т. д. і т. д.

Також і в наступника В. Антоновича на київській кафедрі, М. Довнара-Запольського, помітна була територіяльна тенденція, повернена, правда, на вивчення (на підставі писцових книг) еконо-

мічної історії окремих територій або місцевостей, переважно в старій Московщині і значно менше в Україні. Але знову ж це була київська школа, заступлена цілим рядом молодих дослідників, вихованців київського університету.

Також звертає на себе увагу поширення територіального підходу і на поле археології, яке започатковане було знову в Україні виданням археологічних карт окремих губерній, київської і волинської (В. Антонович), харківської (Д. Багалій) і подільської (Ю. Сіцинський). Пізніше ці тенденції перебрав і М. Грушевський, почавши видавати вже за советських часів окремі серії історичних публікацій „Київ та його околиця” (1926), „Чернігів та північне Лівобережжя” (1928).

Подібного зрозуміння для дослідів територій російська історіографія не знала. Вона не відчувала потреби виходити поза межі центра або центрів; вона ставилася байдуже до історії земель, територій, окремих країн, що попали в сферу впливів російської держави. Обласне дослідництво звичайно провадилося (Новгород, Псков, Сибір, тощо), але воно йшло самопаски, випадково або з точки погляду центра, а тому в звуженій або й викривленій перспективі. Свідомих обласників з автономною програмою, як напр. сибіряка Щапова переслідувалося.

Російська історіографія залишалася централістичною і не хотіла щось уступити з своєї „звичайної схеми”, хоч життя все робило в ній прориви. В цьому була своєрідна консеквенція. Російські історики ніби освячували гвалтовний, примусовий характер російського історичного процесу, опираючись на централістичну схему з її основним змістом „собиранія земель” навколо одного московського центра, при чім київський період був для них, як ми вже говорили, підготовчим, вихідним пунктом, без якого не можна було обійтися саме з мотивів великодержавности, так само як і ідея третього Риму була підпорою, коли йшло про універсально-месіянстичне призначення російського народу. Замість ідеї співпраці, добровільних сполук, федерації та свободи, для них міродайним була ідея покори, пристосовання для потреб єдиного центру, навіть коли жертвами такого пристосовання ставали окремі нації і народи, що чим далі тим все більше приходили до переконання, що російська держава — це в'язниця тих народів, які мали нещастя попасти в сферу її впливів.

В цій ідеологічній однобічності, в цім вузько взятім державництві крилися і криються поважні небезпеки і для історичного розвитку самої Росії. Що на цю ідеологічну однобічність вплинула й ідея третього Риму, що десь глибоко засіла в душах правовірних росіян, це при глибшій аналізі не викликає сумнівів.

А тим часом вслід за росіянами той образ Східної Європи, який був ними накреслений, перейшов і в Середню та Західню Європу. З одного боку було це слов'янське русофілство, в яким перед вели чехи, з другого боку неспроможність європейської

історичної науки подивитися власними очима, без ідеологічних запозичень від Карамзина, Соловйова, Ключевського і Платонова на історичний розвиток Росії. Тому й всі Шімени і Штеліни з плеядою так званих спеціалістів від східно-європейської історії йшли шляхом старої російської схеми включно до її советського відновлення, а за ними плелася і решта західно-європейських істориків. Від цього консервативного наставлення європейська історіографія не в стані визволитися в основному і сьогодні — в немалій мірі під впливом советської пропаганди.

B. Krupnyckyj

DIE IDEE DES III. ROM UND DIE WEGE DER RUSSISCHEN GESCHICHTSFORSCHUNG

Man kann der russischen Historiographie eine gewisse Konsequenz nicht absprechen. Sie ging zweifellos in der geschichtlichen Erforschung Rußlands ihre eigenen Wege, und hielt und hält noch immer eigensinnig an ihren Methoden fest, die man vielleicht als eingefleischten Traditionalismus betrachten könnte.

In der russischen Geschichtsschreibung ist es allgemein Brauch, als Anfangsperiode des „russischen“ Staates die Epoche der Kiewer „Ruß“ anzunehmen. Diese Konzeption ist am deutlichsten durch Karamsin in seiner „Geschichte des russischen Reiches“ vertreten; von ihm übernahm sie die gesamte russische Historiographie und sogar die alte Schule der ukrainischen Geschichtsforschung. Diesem Karamsin'schen Schema liegt die Methode eines stufenweisen Überganges von einem Zentrum in das andere zugrunde. Nach einer Einleitung, die der Vorgeschichte Osteuropas gewidmet ist, nimmt Karamsin als erstes Zentrum des „russischen“ Staates Kiew an, geht dann über Wladimir am Suzdal auf Moskau und endlich auf Petersburg über. Im Zeitraum zwischen der Moskauer und der Petersburger Epoche wandelt sich die Geschichte des Moskauer Zarentums in die Geschichte des Russischen Imperiums um.

Schon P. Milukow bemerkte in seinem berühmten Werk: „Hauptströmungen des russischen historischen Gedankens“ (1898), daß Karamsins Schema weder neu, noch unbekannt war: es war bloß eine Wiederholung jener Ansichten, die bereits Moskauer Schriftsteller des XVI. Jahrh. und die russische Historiographie des XVIII. Jahrh. (z. B. Tatischtschew) vertreten hatten und denen die genealogische Idee der moskowitischen Zaren mit ihren Ansprüchen auf das ideelle Erbe Byzanz' und die Führerrolle Moskaus als III. Rom zugrunde lagen.

Diese Tendenzen konnte man bereits im XV. Jahrh. bemerken, als Iwan III. sich mit Sophie, der Nichte des letzten byzantinischen Kaisers Konstantin XII. Paleologue vermählte und unter ihrem Einfluß in Moskowien byzantinische Staatssymbole und z. T. Verwaltungsmaßnahmen einführte. Diese traten jedoch mit besonderer Schärfe erst im XVI. Jahrh. hervor. Hier ist die Regierung Iwans IV. maßgebend, der bereits im Jahre 1547 den Titel eines Zaren (Caesar) als ständigen und formellen Titel des Oberhauptes des moskowitischen Staates annahm.

Geradeso wie sich heute die Sowjetregierung Aufgaben universeller, kirchlicher, allgemein slawischer und rein nationaler (Moskau) Art stellt, — wobei diese nationalen Aufgaben sich als beherrschend und richtunggebend erwiesen — geschah es auch im XVI. Jahrh., besonders zur Zeit Iwans IV. Die moskowitischen Herrscher achteten besonders darauf, ihrer Regierung eine geeignete ideologische Basis zu geben. Zu diesem Zweck wurde eine Reihe von Legenden geschaffen, die die Aufgabe hatten, die Zarengewalt „durch göttliche Gnade“ für immer zu stärken.

Besonders charakteristisch für die ideologisch-schöpferische Kraft Moskowiens war die Idee des III. Rom, die seinerzeit, und zwar Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrh. durch den Mönch Philotheus verbreitet wurde. In ihr lag der Gedanke der welthistorischen Bestimmung Moskaus als III. Rom, seiner wichtigen Funktion als des einzigen unabhängigen Zentrums aller slawischen sowie orthodoxen Staaten und der ganzen Christenheit überhaupt beschlossen.

Philotheus wandte sich an den moskowitischen Großfürsten und stellte ihm seine Aufgaben als Beschützer der orthodoxen Kirche folgendermaßen dar: „Wisse, gottesfürchtiger Zar, alle Reiche des rechtgläubigen christlichen Glaubens haben sich in Deinem Reiche vereinigt; in der ganzen irdischen Welt bist Du allein ein christlicher Kaiser... Übertritt nicht, o Zar, die Gebote, die Deine Urahnen, der große Konstantin, der selige Wolodymyr, der große, von Gott auserwählte Jaroslaw und die übrigen gesegneten Heiligen, denen Du entstammst, festgelegt haben... Also vernimm und bewahre, gottesfürchtiger Zar, daß alle christlichen Reiche in Deinem alleinigen Reiche aufgegangen sind, daß das erste Rom und das zweite Rom bereits gefallen sind, das dritte besteht, das vierte aber ausbleiben wird. Dein christliches Reich aber wird niemandem zufallen nach dem großen Gottesgelehrten...“

Die Krönung Iwans IV. zum Zaren gab den Moskauer Gelehrten Anlaß, die weltumfassende Mission des Zaren zu verkünden und ihn hyperbolisch zu verherrlichen, indem man ihn Konstantin dem Großen gleichsetzte und ihn „den weisen Steuermann des großen Weltschiffes“ nannte, dem „das Schicksal der gesamten Orthodoxie von Gott in die Hände gelegt worden war“.

Alle diese Ansprüche auf die Erbschaft der byzantinischen Kaiser erforderten jedoch vermittelnde Faktoren. Die Vermählung Iwans IV. mit Sophie Paleologue reichte allein nicht aus, um eine solide Überlieferung zu schaffen. Es fehlten hier die effektivst überzeugenden Argumente, die gerade mit Kiew im Zusammenhang standen. Kiew gewinnt aus diesem Grunde solch große Bedeutung im Ausbau der Ideologie des messianistischen Moskowiens. Es wird zum bequemen Ausgangspunkt des historischen Prozesses im osteuropäischen Raum. Moskowien macht die größten Anstrengungen, um Kiew mit Moskau zu verbinden. Bereits Iwan III. beansprucht den Titel eines Beherrschers ganz Rußlands, wenn auch die größten und sozusagen die Kerngebiete der alten Ruß in keiner Weise unter seiner Herrschaft standen. Auch nach ihm erneuern die moskowitischen Gewalthaber immer wieder ihre Ansprüche auf den Süden, auf Kiew. Schon der Mönch Philotheus weist ausdrücklich auf die Verfahren des Herrschers hin, die den Byzantiner Konstantin und die Kiewer Wolodymyr und Jaroslaw auf dieselbe Ebene stellen; „ihre Wurzel ist auch die deine“ (d. h. des moskowitischen Großfürsten). Anläßlich der Krönung Iwans IV. zum Kaiser sandte ihm der Konstantinopeler Patriarch eine Krönungsurkunde, in der er die Gesetzmäßigkeit seines kaiserlichen Erbrechtes von Anna, der Gattin Wolodymyr des Großen nachwies. Auch die Legende um die Krönungsinsignien Monomachs, die angeblich Kaiser Konstantin Monomach dem Fürsten Wolodymyr Monomach in die Ruß gesandt hatte und mit denen Wolodymyr vom griechischen Metropolit gekrönt wurde, sollten beweisen, daß die moskowitischen Zaren die Erben der byzantinischen Imperatoren seien. Noch weiter geht eine in Moskowien entstandene Legende, die die Abstammung der moskowitischen Fürsten vom Bruder des Kaisers Augustus — Prus — nachweist: „und von Prus der vierzehnte Nachkomme — der große Herrscher Ruryk.“ Die moskowitische Diplomatie verwendet zur Zeit Iwans IV. dieses Argument sogar bei den Unterhandlungen mit polnischen Gesandten. Wie wir sehen, spielte Kiew beim Aufbau der Idee des III. Rom eine gewaltige Rolle. Vielleicht hielten deshalb

die russischen Historiker mit solcher Verbissenheit an Kiew als Ausgangspunkt bei der Aufstellung eines Schemas der russischen Geschichte fest. Und vielleicht werden ihre unaufhörlichen Bemühungen, eine Annäherung zwischen Kiew und Moskau herbeizuführen dadurch erklärlich.

In Kiews Vergangenheit wurden alle die Mythen, die ein Staat zum Leben braucht, gefunden. Nur mit Kiew besaß Moskowien jenes mystische Fluidum, das den Zarenthron einhüllte. Ohne Kiew verlor es seine Anwartschaft auf eine Weltmachtstellung und sank zu einem bescheidenen Fürstentum herab, dem ein glückliches Geschick — und nicht Gottesbestimmung — sowie die Wendigkeit der Großfürsten die Möglichkeit gegeben hatten, in den Vordergrund zu treten und in seinen Händen die weiten Ländereien Osteuropas zu vereinen.

Wir wollen hier nicht den Beweis erbringen, daß die Idee des III. Rom bei der Geburt jedes wichtigeren Werkes der russischen Historiographie gegenwärtig gewesen wäre. Ohne Zweifel standen die älteren Vertreter der russischen Geschichtsschreibung unter ihrem Einfluß. Wichtiger jedoch ist es, daß diese Idee ins innerste Wesen der russischen historischen Ideologie eindrang und zur Basis des Glaubens an die große Zukunft Rußlands, an seine Sendung und an sein Recht, der Welt seinen Stempel aufzudrücken, wurde — ja sogar zur Basis seines Glaubens an sein Recht, sie als ihr Lenker zu führen. Und wenn diese Idee auch nicht besonders deutlich ausgedrückt wurde, wirkte sie doch im Unterbewußtsein und gab der russischen historischen Arbeit ein bestimmtes Kolorit, auch dann noch, wenn die Geschichtsschreiber diesem Ideenkomplex selbst, der sie zum Glauben an die besondere und gewaltige Rolle Rußlands in der Welt geführt hatte, wenig Interesse entgegenbrachten.

Es ist klar, daß Kiew weder vom ökonomischen, noch geographischen, sondern vielmehr vom ideologischen Standpunkte aus zur Grundlage der moskowitischen Weltanschauung wurde. Und eben hier liegt die Bedeutung der Idee des III. Rom als eines der wichtigsten Elemente dieser Weltanschauung. In dem mit Kiew verbundenen Ideenkomplex war — bewußt oder unbewußt — auch von Bedeutung, daß es in den Augen der Russen das ideologische sowie genealogische Bindeglied zwischen dem zweiten und dem dritten Rom darstellte. Unter den moskowitischen Historikern fand sich einer, der Kiew und Moskau sozusagen unlösbar verknüpfen wollte. Es war Pogodin, der im Jahre 1856 mit der Theorie hervortrat, daß im Kiewer Land im 10. bis 12. Jahrh. Großrussen lebten, die nach dem Tatareneinfall nach Norden umsiedelten, während von den Karpathen die Vorfahren der heutigen Ukrainer an ihre Stelle kamen. Später ging A. Sobolewskij noch weiter als Pogodin, indem er behauptete, daß in Kiew fast bis zum XVI. Jahrh. Großrussen gelebt hätten.

Diese Theorie einer Massenumsiedlung der Großrussen fand bei den russischen Gelehrten so großen Anklang, daß sie sie auf keinen Fall aufgeben wollten. Ihre Varianten findet man nicht nur bei S. Solowjew, sondern auch bei uns näherstehenden Historikern wie Klutschewskij und Platonow, obgleich die Unhaltbarkeit dieser Idee schon längst nicht nur von ukrainischen, sondern auch von großrussischen Gelehrten nachgewiesen worden war (Golubew, Wladimirskij — Budanow). Besonders überzeugend wirkten die Hinweise des bekannten Kiewer Historikers W. Antonowytch, der die Unrichtigkeit der These, die autochthone Bevölkerung wäre in Massen nach dem Norden abgewandert und an ihre Stelle sei Bevölkerung aus Galizien gekommen, unter Beweis stellte. In Wirklichkeit hat eine weitgehendere Entvölkerung des Kiewer Landes nach den Siegen von Batyj nie stattgefunden.

Einen Wendepunkt nicht nur in der ukrainischen, sondern auch in der russischen Historiographie führt Michael Hruschewskij herbei. Er publizierte im Jahre 1904

in den von der Petersburger Akademie der Wissenschaften herausgegebenen „Abhandlungen zur Slawenkunde“, Bd. I, eine Untersuchung unter dem Titel „Gebräuchliches Schema der russischen Geschichte und die Frage des rationellen Aufbaues der Geschichte des Ostslawentums“.

In dieser Abhandlung wurde auf die Hauptfehler des in Rußland allgemein gültigen Schemas hingewiesen: auf die außergewöhnlich unrationelle Verbindung der Geschichte der südukrainischen Stämme des Kiewer Staates und seines sozialpolitischen Systems, seines Rechts und seiner Kultur mit dem Wladimir-moskowitzischen Fürstentum des XIII. bis XIV. Jahrh., als ob dieses Fürstentum die Fortsetzung der Kiewer Periode gewesen wäre.

Der Kiewer Staat, sein Recht und seine Kultur waren Gebilde einer Nation, der ukrainischen — sagt Hruschewskyj — und Wladimir-Moskowien das Gebilde einer anderen, der großrussischen. Die Kiewer Periode ging nicht in die Wladimir-moskowitzische, sondern in die galizisch-wolhynische Epoche des XIII., später in die litauisch-polnische des XIV. bis XVI. Jahrh. über. Der Wladimir-moskowitzische Staat war weder Erbe, noch Nachfolger des Kiewer Staates; er entsprang aus seiner eigenen Wurzel und seine Beziehungen zum Kiewer Staat könnte man eher den Beziehungen des römischen Imperiums zu seinen gallischen Provinzen vergleichen und nicht der Aufeinanderfolge zweier Perioden im politischen und kulturellen Leben Frankreichs.

Hier sehen wir auch eines der grundlegenden kritischen Argumente M. Hruschewskyjs gegen die traditionelle Periodisierung der russischen Geschichte: infolge der Voranstellung des Kiewer Staates vor den Beginn des staatlichen und kulturellen Lebens des großrussischen Volkes bleibt seine Geschichte ohne eigentlichen Anfang. Der Formungsprozeß des großrussischen Volkes bleibt auch deshalb noch ungeklärt, weil die Erforschung seiner Geschichte erst von der Mitte des XII. Jahrh. an beginnt. Die Fiktion der „Kiewer Periode“ gestattet es nicht, die Geschichte des großrussischen Volkes entsprechend darzustellen.

Wie wir sehen, wird es dank der Darstellung M. Hruschewskyjs zum erstenmal klar, daß das traditionelle „gebräuchliche Schema“ eine Umarbeitung benötigt. Gewöhnlich widerspricht niemand der Annahme, daß die Kiewer Fürsten, die nach Norden zogen, hierher auf großrussischen Boden die Formen des sozialpolitischen Systems, des Rechts und der Kultur, die durch das geschichtliche Leben Kiews herausgebildet worden waren, verpflanzten. Ohne jedoch dem Prozeß der Aufnahme und Verarbeitung dieser aus Kiew übertragenen sozialpolitischen, kulturellen und rechtlichen Normen auf großrussischem Territorium nachzuspüren, verleibten die russischen Historiker sie dem Inventar des großrussischen Volkes ganz einfach ein. Eben auf die Aufklärung des örtlichen Anfangsstadiums sollte sich das Bemühen der russischen Geschichtsschreiber und Rechtshistoriker konzentrieren. Von der russischen Historiographie wurde jedoch im allgemeinen kein entsprechender Schritt nach dieser Richtung hin unternommen. Das Bild Kiews, der „Mutter der Städte Rußlands“ war zu faszinierend und im Unterbewußtsein spielte Kiew auch noch als Mittlerin zwischen dem II. und III. Rom sicher eine erhebliche Rolle¹⁾.

¹⁾ Wir weisen hier auf diese Seite der russischen Ideologie hin, dürfen dabei aber nicht vergessen, daß Einflüsse auch von asiatischer Seite her wirksam gewesen sind. Die Tataren spielten im Leben Moskaus eine nicht geringe Rolle. Die asiatischen, byzantinischen und nomadischen Einflüsse gingen in Moskau eine eigenartige Synthese ein.

Die Kritik des „gebräuchlichen Schemas“ durch M. Hruschewskij blieb nicht ohne Einfluß. Der bekannte russische Historiker O. Presnjakow, ein Schüler Platonows, zog seinerseits logische Schlußfolgerungen aus den Hinweisen Hruschewskyjs. Schon in seiner Arbeit „Das Fürstenrecht in der alten Ruß“ 1909, war dieser Einfluß bemerkbar, besonders aber äußerte er sich in seinem gewaltigen Hauptwerk: „Die Bildung des großrussischen Staates. Abriß der Geschichte, XIII. bis XV. Jahrh.“, das im Jahre 1918 in Petersburg erschien. Von der Notwendigkeit einer Grenzscheidung zwischen Norden und Süden ausgehend, gibt uns Presnjakow hier ein Bild des „großrussischen Staates“ vom Rostower Gebiet des XII. Jahrh. angefangen bis zum Wladimir-Suzdaler Fürstentum des XIV./XV. Jahrh., das alle großen gesonderten Fürstentümer umfaßte. Schon Presnjakow verwirft die Theorie Pogodins sowie ihre Modifikationen durch Klutschewskij und andere russische Geschichtsschreiber in vollem Umfang.

Er weist nach, daß die Fürsten Jurij Dolgorukij und Andrej Bogolubskij, die als Entdecker und Organisatoren des Rostow-Suzdaler Gebietes gelten, dort bei weitem nicht solch primitive sozialökonomische und kulturelle Verhältnisse antrafen, wie man es sich allgemein vorgestellt hatte. Dieses Gebiet war bereits früher durch slawische Elemente kolonisiert worden und es kann deshalb nicht von einem Massenzug von Umsiedlern und speziell aus der Ukraine in der zweiten Hälfte des XII. Jahrh. die Rede sein. Das großrussische Volk hatte schon vor dieser Zeit sich sein Leben eingerichtet und schritt Ende des XII. Jahrh. nur mit gesteigerter Energie an den Ausbau des eigenen Staates heran²⁾.

Im Jahre 1929 kam in Leningrad die Arbeit M. Lubawskijs, eines der hervorragendsten Erforscher der litauisch-ukrainischen und der russischen Geschichte heraus. Sie trug den Titel: „Die Gestaltung des staatlichen Kerngebietes des russischen Volkes. Besiedlung und Zusammenschluß des Zentrums“. Hier wird der rein kolonisatorische Prozeß untersucht, der zur Besiedlung des heutigen großrussischen Zentrums und zur Bildung des großrussischen Volkes führte. Auf Grund historisch-geographischer Materialien gab der Autor ein genaues Bild der stufenweisen Besiedlung durch slawische Kolonisten, die hauptsächlich aus den Ländereien der Nowgoroder, Krywitschen und Wjatytschen und dem Becken der oberen Wolga und Oka kamen, sowie der Geschichte des Anwachsens des Moskowitischen Fürstentums und des Sammelns großrussischer Gebiete bis zum Anfang des XVI. Jahrh. Auch Pitscheta gab vom weißruthenischen Standpunkt aus in seiner Abhandlung „Laufende Probleme der weißruthenischen Historiographie“ (1922) dem Schema Hruschewskyjs seine Zustimmung, indem er es zur Grundlage der Darstellung der Geschichtsabrisse der einzelnen ostslawischen Nationalitäten nahm.

Es schien, als ob Presnjakow und Lubawskij unter dem Einfluß Hruschewskyjs den ersten Schritt zu einer Revision des „gebräuchlichen Schemas“ getan hätten. Wenigstens bemerkt man in ihren Arbeiten die Tendenz, anzuerkennen, daß der historische Prozeß des großrussischen Volkes seinen selbständigen Weg ging, der den historischen Werdegang des Kiewer Staates nicht fortsetzte, sondern sich parallel dazu entwickelte. Es schien auch, daß die neue russische Historiographie wenigstens teilweise ihnen folgen werde. Doch trat gerade unter der Sowjetherrschaft die mit

²⁾ Ohne auf die Argumentation Presnjakows Rücksicht zu nehmen, müssen wir die Frage offen lassen, inwieferne diese slawische Kolonisation hier im Norden wirksam gewesen ist. War dies nicht nur ein slawisches Bächlein innerhalb des uferlosen finnischen Meeres?

einer solchen Konzeption verbundene Gefahr klar zutage: Moskau annektiert wieder die Kiewer Periode und wir gewahren, daß sogar Presnjakow in seinem Universitätskurs der Geschichte Rußlands, — in den 20er Jahren herausgegeben — auf den Pfad des „gebräuchlichen Schemas“ Kiew — Wladimir — Moskau — Petersburg — zurückkehren mußte.

So blieb im Osten das alte Schema weiter aktuell; die russische Großmachtraison gewann wieder die Oberhand. Nach einer Zeitspanne der Unentschlossenheit (Pokrowskij) äußerte Sowjetrußland seine Ansprüche auf alle Zentren, Kiew nicht ausgenommen. Parallel damit schoben sie die Ukraine und ihre Geschichte gleich Weißruthenien und anderen nichtrussischen Gebieten auf lokale, provinzielle Geleise, ohne die sowjetische Konstitution mit ihren föderativen Prinzipien und ihrer juristischen Anerkennung der einzelnen Bundesrepubliken zu beachten. Doch die Unzulänglichkeit dieses Schemas mit seiner Verwechslung der Auffassungen der Geschichte Rußlands (drei russische Völkerschaften), ferner der Geschichte des russischen Staates und des großrussischen Volkes blieb weiter bestehen.

Im Grunde bedienten sich die russischen Historiker jener Methoden zur Untersuchung des geschichtlichen Prozesses Rußlands, die von gewissen Mittelpunkten ausgingen. Neben dem ersten, dem zweiten und dem dritten Rom als Zentren, die sozusagen freiwillig einander ihre Ideologien, ihre Macht und ihre Bedeutung überließen, bestand noch ein Gefüge von osteuropäischen Zentren, in dem eines dem anderen folgte: Kiew-Wladimir-Moskau-Petersburg-Moskau. Diese Methode der unmittelbaren Aufeinanderfolge der Zentren führte zu einer unvermeidlichen Nivellierung der nationalen Unterschiede zum Besten des russischen Staates und des großrussischen Volkes, in das man auch die ukrainische sowie die weißruthenische Nationalität im Namen des theoretisch erfundenen allrussischen Volkstums einbezog. Deshalb tritt bei den russischen Historikern die ukrainische Geschichte bei der Betrachtung des russischen (osteuropäischen) staatlich-nationalen Prozesses nur als Episode auf, während Weißruthenien im Schema zur „russischen Geschichte“ völlig fehlt.

Unter diesem Schema der Zentren verstand man im Grunde einen Mittelpunkt, oder einen Zentralpunkt, dem die ganze historische Entwicklung in Wirklichkeit angepaßt war. So hatten das erste und das zweite Rom für Moskau nur insofern Bedeutung, als sie die Basis für das Bestehen des dritten Rom bildeten: die ersten beiden zerfielen, doch das III. Rom sollte ewig bestehen. Solch ein Zentralpunkt war offensichtlich Moskau und es ist deshalb verständlich, daß die russischen Historiker den „Zusammenschluß der Ländereien“ zuerst der russischen und später auch der nichtrussischen um Moskau herum und deren vollständige Unterwerfung als Grundmotiv der geschichtlichen Entwicklung Rußlands ansahen.

Auf diese Weise wuchs und gedieh die Ideologie der Zentralisation, die die russische Historiographie, die Spuren der alten Gelehrten verfolgend, vertrat. Die russischen Geschichtsschreiber selbst hielten sich betreffs Osteuropa in gewissen traditionellen Grenzen; sie waren durch das ständige Bild Moskau — das III. Rom, hypnotisiert. Durch das stete Berücksichtigen ein und desselben veralteten Schemas verengte sich unwillkürlich das zu erforschende Gebiet. Das territoriale Rußland fiel aus (Osteuropa). Rußland, als Großmacht und im Besitz von $\frac{1}{6}$ der Welt, kannte weder seine Provinzen, noch seine Grenzen genau, vom historischen und historisch-geographischen Standpunkt aus gesehen. Wer immer auch die Lehrkurse der russischen Geschichte Klutschewskijs oder Platonows zur Hand nimmt, kann dies mit Leichtigkeit feststellen. Der Mangel an Weitblick und Vielseitigkeit der Ansichten wurde bei den

Historikern nur allzu deutlich empfunden, die es sich zur Gewohnheit machten, die Geschichte Rußlands um einen zentralen Punkt herum oder wenigstens mit der Tendenz nach diesem Punkt hin künstlich zu rekonstruieren. Es entstand der Eindruck, als ob die Geschichtsschreiber absichtlich die Hand vor die Augen hielten, um die lokal-territorialen Elemente nicht zu sehen, die in der Geschichte Rußlands, — mehr noch in der Geschichte Osteuropas — eine wichtige, manchmal sogar eine entscheidende Rolle spielten. Deshalb verharrte die russische Historiographie im Grunde in ihrem Zentralismus und konnte keinen Forscher aufweisen, der territoriale und zugleich fremdnationale, nichtrussische, autonome oder föderative Ideen vertreten hätte.

Es ist interessant, daß bei der Betrachtung des historischen Prozesses gerade die Ukrainer schon seit geraumer Zeit im Osten diese territorialen Ideen vertraten, vor allem Kostomarow, Antonowytsch und Drahomanow. Überhaupt betrachtete sich die territoriale Schule in der Ukraine — wenn man sie so benennen darf — als Hauptforscher der ukrainischen und teilweise der weißruthenischen Gebiete zur Fürstenzeit. Aus dieser von W. Antonowytsch geführten Schule ging eine Reihe von Forschern wie M. Hruschewskyj, O. Hruschewskyj, Bahalij, Holubynskyj, Downar-Zapolskyj, W. Laskoronskyj, Danylewytch, N. Moltschaniwskyj, usw. hervor, die sich besonders mit den Gebieten von Siwersk, Tschernyhiw, Wolhynien, Podolien, Kiew, Smolensk, Polock, Perejaslaw, Cholm, Turow-Pinsk etc. befaßten. Auch der Nachfolger W. Antonowytsch's auf dem Kiewer Lehrstuhl, M. Downar-Zapolskyj zeigte deutlich die territoriale Tendenz bei Gebietsuntersuchungen, die sich aber freilich nur auf das Studium der ökonomischen Geschichte gesonderter Territorien oder Ortschaften im alten Moskau — weit weniger in der Ukraine — beschränkten. Doch war dies wieder die Kiewer Schule, die durch eine ganze Reihe junger Forscher, hervorgegangen aus der Kiewer Universität, vertreten war.

Auch auf dem Gebiete der Archäologie erregt die Verbreitung der territorialen Methode Aufmerksamkeit, die wieder in der Ukraine durch die Herausgabe archäologischer Karten gesonderter Gouvernements, wie Kiew und Wolhynien, (W. Antonowytsch), Charkiw (D. Bahalij), und Podolien (J. Sicinskyj) ihren Anfang nahm. Später übernahm diese Tendenzen M. Hruschewskyj, der schon unter der Herrschaft der Sowjets gesonderte Serien historischer Publikationen wie „Kiew und seine Umgebung“ (1926), „Tschernyhiw und die nördliche linksseitige Ukraine“ (1928) herauszugeben begann.

Die russische Historiographie besaß kein Verständnis für die Erforschung von einzelnen Territorien. Sie erachtete es nicht als notwendig, über die Grenzen der Zentren hinauszugehen. Der Geschichte von einzelnen Ländereien und Territorien, die in die Interessensphäre des russischen Staates fielen, standen sie gleichgültig gegenüber. Erforschungen der einzelnen Gebiete — (Nowgorod, Pskow, Sibirien usw.) — wurden für gewöhnlich wohl durchgeführt, jedoch gingen diese Untersuchungen eigene Wege, geschahen zufällig oder vom Standpunkte eines Zentrums aus und waren deshalb in ihrer Perspektive zu eng oder verbogen gehalten. Gebietsforscher mit eigenem autonomen Programm, wie z. B. der Sibirier Schtschapow wurden verfolgt.

Die russische Historiographie verfolgte ihre zentralistischen Tendenzen weiter und hatte nicht die Absicht, von ihrem „gebräuchlichen Schema“ abzuweichen, obwohl es im Laufe der Zeit oft durchbrochen wurde. Diesem Festhalten an dem „gebräuchlichen Schema“ lag eine besondere Konsequenz zugrunde. Die russischen Historiker sanktionierten den gewaltsamen, gezwungenen Charakter des russischen historischen Prozesses, sie stützten sich auf das zentralistische System mit seiner Haupttrichlinie des „Zusammenschlusses der Ländereien“ um einen moskowitzischen Mittelpunkt. Die

Kiewer Periode war für sie — wie schon erwähnt — ein vorbereitender, bequemer Ausgangspunkt, ohne den man aus Großmachtgründen sich nicht behelfen konnte. So war auch die Idee des III. Rom eine Stütze, sobald es sich um die universell-messianistische Bestimmung des russischen Volkes handelte. Anstatt des Gedankens der Zusammenarbeit, der freiwilligen Verbindung, Föderation und Freiheit war für sie die Idee der Unterwerfung, der Anpassung an die Bedürfnisse eines einzigen Zentrums maßgebend, auch dann noch, wenn die Opfer solch einer Anpassung gesonderte Nationen und Völker waren, die je länger, desto intensiver zur Überzeugung gelangten, daß der russische Staat für jene Völker ein Gefängnis bedeute, die das Unglück hatten, in seine Interessensphäre zu geraten. In dieser ideologischen Einseitigkeit, dieser eng begrenzten Staatlichkeit lagen und liegen noch ernste Gefahren für die geschichtliche Entwicklung Rußlands selbst. Daß diese ideologische Einseitigkeit auch durch die Idee des III. Rom, die sich tief in den Herzen der orthodoxen Russen festgesetzt hatte, beeinflußt wurde, unterliegt bei eingehender Analyse keinem Zweifel.

Mit der Zeit wurde das von den Russen gezeichnete Bild Osteuropas von Mittel- und Westeuropa übernommen. Einerseits halfen dabei die slawischen Russophilen mit den Tschechen an der Spitze, andererseits die Unfähigkeit der europäischen Geschichtswissenschaft, mit eigenen Augen und ohne ideologische Entlehnungen von Karamsin, Solowjew, Klutschewskij und Platonow den historischen Entwicklungsprozeß Rußlands zu betrachten. Auf diese Weise benutzten Gelehrte vom Range Schiemanns und Stählins, sowie eine ganze Reihe sogenannter Spezialisten der osteuropäischen Geschichte das althergebrachte russische Schema auch noch nach seiner Erneuerung durch die Sowjets weiter, und die westeuropäischen Geschichtler folgten ihrem Beispiel. Von dieser konservativen Einstellung, — die in nicht geringem Grade von der Sowjetpropaganda beeinflußt wird — ist die europäische Historiographie auch heute noch außer stande, sich wesentlich zu befreien.

Borys Krupnytskyj

THE IDEA OF THE THIRD ROME IN RUSSIAN HISTORICAL RESEARCH

We cannot deny that writers of Russian history have been absolutely consistent in their approach to their subject. Historical research has kept to a way of its own; it pursued — and still pursues — its own peculiar methods with, one might say, innate and traditional obstinacy.

Russian historians usually regard the period of the Kiev "Ruś" as the beginning of the "Russian" state. This conception is clearest in Karamsin's "History of the Russian Empire" and it was taken over by the entire school of Russian historiography, even by the old school of Ukrainian historical research. Karamsin's theory is based on a gradual transition from one centre to another. After an introduction dealing with prehistoric times in Eastern Europe, Karamsin takes Kiev as the first centre of the Russian state, which, according to him, shifted later to Vladimir on the Suzdal, to Moscow, and finally to St. Petersburg. Between the epochs of Moscow and St. Petersburg the history of the Czars of Moscow was transformed into the history of the Russian empire.

P. Milukov stated half a century ago in his famous book, "Movements in Russian Historic Thought" (1898) that there was nothing new in Karamsin's views. They were merely a repetition of those put forward by Muscovite writers in the sixteenth century and by Russian historians in the eighteenth century (e.g. Tatishchev), views based on the idea that the Czars of Moscow were genealogically the heirs of the spiritual world of Byzantium, while Moscow had assumed sovereignty in the rôle of a Third Rome.

The marriage in the fifteenth century of Ivan III with Sophia, the niece of the last Byzantine Emperor, Constantine XII, Paleologue, and the consequent introduction of Byzantine methods of administration is proof of these ideas. They became more convincing in the sixteenth century when Ivan IV in 1547 assumed the title of Czar (Caesar) as the permanent and official title of the head of the Muscovite state.

Just as the Soviet government of today announces programmes that are universal and ecclesiastic, Slavonic and purely national (Muscovite) — priority of importance being given to those national programmes — so also in the sixteenth century, and particularly in the time of Ivan IV, the rulers of Moscow were particularly careful to base their regime on suitable principles. For this purpose a number of legends were created in order to strengthen the idea that the Czar's power was given him by the "grace of God".

The idea of the Third Rome which was spread at the end of the fifteenth and the beginning of the sixteenth century by Philotheus, a monk, illustrates Moscow's

ingenuity of invention. It proclaimed Moscow's mission in the history of the world as the Third Rome, with the significant function of being the only independent centre of all Slavonic and Orthodox states, and indeed, of Christianity as a whole.

Philotheus addressed an appeal to the Grand Prince of Moscow as the protector of the Orthodox Church in the following words "Know, God-fearing Czar, that all the realms of loyal adherents to the true Christian faith are united in Thy kingdom, in the whole world, Thou alone art a Christian emperor... Do not, O Czar, break the commandments laid down by Thy forefathers, Constantine the Great, Volodymyr the Blessed and the great Yaroslav, chosen by God, and the other blessed saints from whom Thou art descended... Hear, therefore, O God-fearing Czar, that all Christian kingdoms are united in Thine empire, that the First Rome and the Second Rome have fallen, that the Third Rome stands, and there will be no Fourth. According to the great and holy scholars, none will inherit Thy Christian empire..."

But all these claims on the inheritance of the Empire of Byzance had to be substantiated. Ivan IV's marriage with Sophia Paleologue was not sufficient to create a solid tradition. Convincing arguments, above all with reference to Kiev, were still lacking. So Kiev was given prominence in the legend of Moscow's messianic mission. It became a convenient starting-point for the history of Eastern Europe, and Muscovy made strenuous efforts to link its history with that of Kiev. Ivan III laid claim to the title of ruler of all Russia, though the largest and the core areas of ancient "Ruś" were certainly not under his dominion. Muscovite rulers after him constantly renewed their claims to the South, to Kiev. Philotheus deliberately refers to his Czar's forefathers, putting Constantine of Byzance, and Volodymyr and Yaroslav of Kiev on the same footing: "their roots are thine" (i.e. the Muscovite Grand Prince's). When Ivan IV was crowned emperor, the patriarch of Constantinople sent him a charter that confirmed his legal right as heir of Anna, wife of Volodymyr the Great. Moreover, the legend of Monomakh's coronation insignia, which were said to have been sent to Prince Volodymyr Monomakh by Emperor Constantine Monomakh and which had been used when Volodymyr was crowned by the Greek Metropolitan, was additional proof that the Czars of Moscow were heirs of the Emperor of Byzance. A legend proving the descent of the princes of Moscow from Prus, the brother of the Emperor Augustus, goes still further — "and the fourteenth descendant of Prus — the great ruler Ruryk". In the reign of Ivan IV this story crops up even in diplomatic negotiations with the Polish ambassador.

Kiev, then, played an important part in the history of the idea of the Third Rome; that was probably why Russian historians clung so firmly to Kiev as the starting point for a systematic history of Russia. Perhaps it explains their ceaseless efforts to connect Kiev and Moscow.

Kiev's past is rich in the myths a state requires as a background for its foundation. Only in connection with Kiev could Moscow surround its Czars with an atmosphere of mysticism. Without Kiev it lost all claim to world power and sank to a modest principality enabled by a happy lot (not by the grace of God) and by the adaptability of its Grand Prince to achieve prominence, and unite under its dominion large areas in Eastern Europe.

We do not wish to prove here that the idea of the Third Rome is to be found in every important work of Russian history. Older historians certainly were influenced by it. It is important to note that this idea penetrated into the heart of the theory of Russian history and that it provided a basis for Russia's faith in her future, in her mission and right to put her stamp on the world, for her belief, indeed, in her

right to lead the world. Even if this idea was not clearly expressed, it operated subconsciously and lent Russian historical research a certain complexion, even when historians were not much interested in theories that had led them to believe in Russia as a leader of the world.

It is clear that Kiev's importance for Moscow was neither economic nor geographic, but rather as the source of its "legend", of its ideological background, of which the idea of the Third Rome is a significant part. Consciously or unconsciously, Russians regarded Kiev as the ideological and genealogical link between the Second and the Third Rome. Pogodin, one of Moscow's historians presented the two capitals as indissolubly connected. In 1856 he published the theory that Great Russians lived in Kiev district in the 10—12 centuries, where they had settled after the Tatar invasion, being replaced later by the forbears of the Ukrainians of today who came from the Carpathians. A. Sobolevskij went still further when he asserted that Great Russians lived in Kiev till almost the sixteenth century.

Russian historians were too much impressed by this theory of mass settlement by Great Russians to abandon it. Variants appear not only in S. Solovjev's works, but in books by historians nearer to us, such as Kluchevskij and Platonov, although the theory had long been proved untenable both by Ukrainian and by Great Russian scholars (Golubev, Vladimirskij-Budanov). The well-known Kiev historian O. Antonovych, in particular, furnished convincing proof that the indigenous population of Kiev did not migrate north to be replaced by settlers from Galicia, for, in reality, there was no movement of the Kiev population after the victories of Batyj.

Michael Hrushevskij marks a turning point in the research of Ukrainian and Russian history. In 1904 he published in Volume 1 of the "Slavonic Studies", issued by the Academy of Science in Petersburg, an article entitled "The Usual Plan of Russian History and the Question of the Rational Structure of the History of the Eastern Slavs".

This study emphasizes the weaknesses of the plan generally accepted in Russia and the error of connecting the history of South Ukrainian tribes in Kiev district, their social and political system, their law and culture, with the Grand Principality of Moscow from the thirteenth to the fourteenth centuries, as if the latter were a continuation of the Kiev period.

Hrushevskij maintains that the Kiev state with its law and culture was a Ukrainian phenomenon, while Vladimir-Muscovy was created by Great Russians. The latter was not the continuation of the former, which gave way in the 13th century to the Galician-Volhynian epoch and in the centuries after that to the Lithuanian-Polish period. Vladimir-Muscovy was neither the heir nor the successor to the Kiev state; it sprang from its own roots, and its relation to the Kiev state may be compared with that of the Roman empire to its Gallic provinces rather than to a sequence of periods in the political and cultural life of France.

One of M. Hrushevskij's main arguments, therefore, against the traditional periods into which Russian history is divided is that the history of the Great Russian people is deprived of a proper beginning by having its first manifestations of cultural and political life prefaced by the Kiev state. The whole development of the Great Russian people remains obscure, because no attempt is made to reveal its history before the middle of the 13th century. The fiction of the "Kiev Period" does not permit an adequate presentation of the history of the Great Russian people. Thanks to M. Hrushevskij's work, it thus becomes clear for the first time that the traditional "Usual Plan" is in need of reform. As a rule, no one contradicts the

assumption that the princes of Kiev migrated north and there transplanted to the soil of Great Russia the social and political forms, the law and culture that were the fruit of Kiev's past. Russian historians simply incorporate all these in the background of the Great Russian people without studying how they were taken over and transformed. Students of Russian history and law ought to try to reveal their geographical origins and their first growth. But little has been done in this direction. The picture of Kiev as the "mother of the towns of Russia" was too fascinating and the town probably played a subconscious, but important, part as an intermediary between the Second and the Third Rome.¹⁾ Hrushevskyj's criticism of the "Usual Plan" found an echo in the logical conclusions drawn from it by O. Presnjakov, the well-known Russian historian and a pupil of Platonov's.

Signs of this influence were apparent in his study: "The Prince's Position in Ancient Ruś", but they were much more prominent in his main work, "The Formation of the Great Russian State. Outlines of the History of the 13th — 15th centuries" which appeared in Petersburg in 1918. Setting out from the necessity of distinguishing clearly between North and South, Presnjakov presents us here with a picture of the "Great Russian state", "from the Rostov area of the 12th century to the principality of Vladimir-Suzdal, in the 14th and 15th centuries, which included all the separate principalities. Presnjakov refutes Pogodin's theory and its variants presented by Kluchevskij and other Russian historians. He proves that Princes Yurij Dovgorukij and Andrij Bogolubskij, who are generally regarded as the discoverers and organizers of the Rostov-Suzdal area, did not find there such primitive social and cultural conditions as is usually assumed. This area had already been colonized by Slavs, so there could be no question of a mass immigration of settlers from Ukraine in the 12th century. The Great Russian people had organized its own life and was developing its own state with increased energy by the end of the 13th century. 2)

In 1929 M. Ljubavskij, one of the most eminent research scholars in the history of Lithuania-Ukraine and Russia, published in Leningrad an important book entitled "The Development of the Main State Territories of the Russian People, Settlement and Amalgamation of the Centre". This is an examination of the process of colonization which led to the settlement of the centre of Great Russia today and to the growth of the Russian people. The author utilizes historical and geographic material to give an exact picture of the gradual settlement of the country by Slav colonists, mostly from the areas of Novgorod, Krivichi and Vyatichi tribes, and the basin of the upper Volga and Oka; he also traces the growth of the Muscovite principality and its expansion up to the beginning of the 16th century. Picheta, too, writing from the Byelorussian standpoint in his study entitled "Current Problems of Byelorussian History", showed his approval of Hrushevskyj's views by making them the basis of the history of various East Slav nationalities.

It seemed as if Presnjakov and Ljubavskij, under Hrushevskyj's influence, had made the first move to revise the "Usual Plan". At least, there were signs in their work that they recognized the fact that Great Russia had gone its own way, not

¹⁾ In referring here to this side of Russian ideology, we must not forget influences from Asia. The Tatars played an important part in the life of Moscow which was a mosaic of influences from Asia, Byzance and nomadic tribes.

²⁾ Without examining Presnjakov's argument more closely, we must leave the question of the extent of this Slav colonisation in the North open. Was it not a Slav trickle in the immense Finnish ocean?

continuing the development of the Kiev State, but running parallel to it. It appeared, too, that modern Russian historians would follow them, partly at least. But the danger of such an approach became obvious when the Soviets came to power. Moscow again annexed the Kiev Period and we find that Presnjakov, in his university lectures on Russian history which were published in the Twenties, had to return to the path of the "Usual Plan" Kiev-Vladimir-Moscow-Petersburg. The old plan, therefore, still held for the East, and the power of Great Russia gained the upper hand. After a period of uncertainty, Soviet Russia (Pokrovskij) expressed its claim to all centres, not excluding Kiev. At the same time, Ukraine and its history, like Byelorussia and other non-Russian nationalities, were pushed on to a local and provincial line, in disregard of the Soviet Constitution with its federal principles and its recognition *de jure* of the various federal republics. The unsatisfactory "Plan" and its confused representation of Russian history (three Russian peoples), the Russian state and the Great Russian people continued to exist.

In reality, the method used by Russian historians to study the historical process radiated from certain centres. In addition to the First, Second and Third Rome which voluntarily passed on ideology, power and importance to each other, there was also a system of consecutive East European centres — Kiev — Vladimir — Moscow — Petersburg — Moscow, which followed one another. This creation of an unbroken succession of centres led inevitably to a levelling of national differences in favour of the Russian state and the Great Russian people, for the Ukrainian and the Byelorussian nationalities were now included in the All-Russian people, a pure invention. That is why the history of Ukraine is merely an episode for Russian historians when they unroll the history of the Russian (East European) nation and state, while Byelorussia has no place at all in the plan of Russian history.

This plan of centres meant in reality one centre to which the entire historical development is related. The First Rome and the Second Rome, for instance, were important for Muscovy only inasmuch as they formed the basis for the Third Rome; they had both decayed, but the Third Rome is to last for ever. Moscow was obviously such a centre, so it is natural that Russian historians should have grouped the territories, first of Russian, and later of non-Russian peoples round Moscow, regarding their complete subordination as the foundation of its existence.

In this way the idea of centralization grew, the pet theory of Russian historians who followed the footsteps of ancient scholars. In dealing with Eastern Europe they observed certain traditional limits; they were hypnotized by the constantly recurring image of Moscow as the Third Rome. Thanks to this constant consideration of an antiquated plan, the area under study automatically grew smaller. Russia as a territory (Eastern Europe) was neglected. Russia as a Great Power, in possession of $\frac{1}{6}$ of the area of the globe had no exact knowledge, from the historical and geographical-historical points of view, of either its provinces or its frontiers, a fact that can easily be confirmed by anyone who looks at the historical teaching of Kluchevskij or Platonov. This narrowness of vision was all too clearly felt in the works of historians who were in the habit of making Russian history revolve round one central point, or of reconstructing it artificially along those lines. It appeared as if writers of history deliberately closed their eyes, so as not to see the local factors of territory which played an important, often a decisive part in the history of Russia, and still more in the history of Eastern Europe. That is why Russian historical research has

along to centralist theories and why none of its exponents expresses autonomous or federal ideas in connection with non-Russian territories.

It is strange that for some time it should have been Ukrainians who represented these ideas in the East, men like Kostomarov, Antonovych and Drahomanov. The territorial school in Ukraine — if it may be called so — has almost a monopoly in the study of Ukrainian, and partly Byelorussian territories under the Grand Princes. This school, under the leadership of W. Antonovych, produced a number of scholars, such as M. Hrushevskij, O. Hrushevskij, Bahalij, Holubynskij, Dovnar-Zapolskij, W. Laskoronskij, Danylevych, M. Dashkevych, N. Moltshanivskij, etc., who concerned themselves above all with the areas of Siversk, Chernyhiw, Volhynia, Podolia, Kiev, Smolensk, Polotsk, Pereyaslav, Kholm, Turov-Pinsk, etc. V. Antonovych's successor in the Chair of History at Kiev University, M. Dovnar-Zapolskij, revealed peculiar territorial features in his researches in special areas, though he was more concerned with the economic history of special districts or places in ancient Muscovy, seldom in Ukraine. But the Kiev School, a number of young scholars trained at Kiev University, devoted its attention mainly to Ukraine.

In archaeology, too, territorial research achieved results, it started with the publication of archaeological maps of separate districts, such as Kiev and Volhynia (V. Antonovych), Kharkiv (D. Bahalij), and Podolia (J. Sicinskij). This work was carried on by M. Hrushevskij, who began under the Soviet regime to publish a series of historical monographs, such as "Kiev and its Surroundings" (1926), "Chernyhiw and the North Left Bank Ukraine" (1928). Russian historical research was not interested in the study of separate districts, for there seemed no necessity for going beyond the limits of the centres. It was quite indifferent towards the history of individual areas within the sphere of interest of the Russian state. It is true that studies of various districts were made (Novgorod, Pskov, Siberia etc.) but these went their own way, or they were carried out from the standpoint of a centre and their perspective was consequently narrow and false. Students of localities with an autonomous program, such as Shapov in Siberia, for example, were persecuted.

The study of Russian history pursued its centralist theories, having no intention of deviating from its "Usual Plan" although it had been changed in the course of time. There was a reason for this preference for the "Usual Plan". Russian historians sanctioned the character of the historical process in Russia, formed as it was by force. They accepted the centralist system with its amalgamation of territories round a Muscovite centre. For them, as we said already, the Kiev Period was a convenient starting-point which a Great Power could not dispense with. The idea of the Third Rome was one of the main planks in their platform as soon as it was a question of the universal messianic mission of the Russian people. They had no use for cooperation, voluntary union, federation and freedom; their standard was subordination, adaptation to the ploys of one centre, even when the victims of such adaption were nations and peoples who became more convinced as time went on that the Russian state was a dungeon for the peoples who had the misfortune to be within its sphere of influence. This one-sidedness, this narrow conception of the state was, and still is, a danger for the historical development of Russia itself. Nor can a careful consideration leave any doubt that the same one-sidedness was also influenced by the idea of the Third Rome which had taken deep root in the hearts of Orthodox Russians.

In time the picture formed of Eastern Europe by Russia was taken over by Central and Western Europe. This was made possible by the cooperation of Slav Russophiles,

the Czechs at their head, and also by the fact that it was impossible for students of European history to form an independent notion of the historical process in Russia, or to dispense with Karamsin, Solovjev, Kluchevsky and Platonov. Thus, scholars of reputation, like Schiemann and Stählin, and a number of men who are supposed to be specialists in the history of Eastern Europe continued to use the traditional, Russian plan, even after the Soviets renewed it, and historians in Western Europe followed their example. European historiography today is unable to free itself from this conservative attitude, which, moreover, is influenced to no slight degree by Soviet propaganda.

Зміст збірника

Verzeichnis der Beiträge Table of Contents

1. **Проф. д-р Олександр Оглоблин:** Московська теорія III. Риму в XVI.—XVII. стол.
Prof. Dr. Ohloblyn: Die Moskowitzische Theorie des III. Rom im XVI. und XVII. Jahrhundert.
Prof. Dr. Ohloblyn: The Theory of Moscow as the Third Rome in the 16th and 17th centuries.
2. **Проф. д-р Наталія Василенко-Полонська:** Теорія III. Риму в Росії протягом XVIII. та XIX. стол.
Prof. Dr. N. Wasylenko-Polonska: Die Theorie des III. Rom in Rußland im XVIII. und XIX. Jahrhundert.
Prof. Dr. N. Wasylenko-Polonska: The Evolution of the Theory Moscow — the Third Rome during the 18th and 19th centuries.
3. **Проф. д-р Борис Крупницький:** Теорія III. Риму і шляхи російської історіографії.
Prof. Dr. B. Krupnyckyj: Die Idee des III. Rom und die Wege der russischen Geschichtsforschung.
Prof. Dr. B. Krupnytskyj: The Idea of the Third Rome in Russian Historical Research.
4. **Проф. д-р Іван Мірчук:** Історично-ідеологічні основи теорії III. Риму.
Prof. Dr. I. Mirtschuk: Die geistesgeschichtlichen Voraussetzungen der Theorie des III. Rom.
Prof. Dr. I. Mirchuk: The Historical and Ideological Background of the Theory of the Third Rome.
5. **Проф. Василь Гришко:** Історично-правне підґрунтя теорії III. Риму.
Prof. W. Hryshko: Die historisch-rechtliche Grundlage der Theorie des III. Rom.
Prof. V. Hryshko: The Legal Basis of the Theory of the Third Rome.
6. **Проф. д-р Петро Курінний:** Модерна форма теорії III. Риму.
Prof. Dr. P. Kurinnyj: Die moderne Form der Theorie des III. Rom.
Prof. Dr. P. Kurinnyj: The modern Version of the Theory of the Third Rome.
7. **Проф. д-р д-р Ганс Кох:** Претенсії Москви на примат у відношенні до інших християнських віроісповідань.
Prof. Dr. Dr. Hans Koch: Moskaus Primatansprüche gegenüber anderen christlichen Konfessionen.
Prof. Dr. Dr. Hans Koch: Moscow's Claim to Supremacy over other Christian Creeds.
8. **Проф. д-р Юрій Шерех:** Від Теофана Прокоповича до Радіщева. Риси ідеологічного стилю доби російської літератури XVIII. стол. у зв'язку з теорією III. Риму.
Prof. Dr. J. Scherech: Von Th. Prokopowytch bis Radischtschew. Die Grundzüge des ideologischen Stils in der russischen Literatur des XVIII. Jahrhunderts im Zusammenhang mit der Theorie des III. Rom.
Prof. Dr. J. Sherekh: From Th. Prokopovych to Radishchev. The main Traits of the Ideological Style in the Russian Literature of the 18th century in Connection with the Theory of the Third Rome.